

EESTI MAA-ASULATE ARENGUJOONI 19. SAJANDI TEISEL POOLEL

Gea TROSKA

Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Rüütli 6, EE-0001 Tallinn, Eesti

Esitanud A. Loit

Toimetusse saabunud 7. juulil 1993, avaldamisele lubatud 28. septembril 1993

Artiklis on vaatlusele võetud 19. sajandi teisel poolel Eesti maa-asulate arengus toimunud pöördelised muutused, mis olid seotud juba varem kapitalistlikele tootmissuhte-tele orienteeruma hakanud põllumajanduse kiire arenguga. Talupoegade maaeraomandi loomine 1849., 1856. ja 1865. aasta talurahvaseaduse alusel toimus koos külade senise, olemuselt kogukondliku maakasutuse ja -jaotuse likvideerimisega talumaade kruntimise käigus. Tulemuseks oli tiheda planeeringuga külade hajutamine ja külavormide teisene-mine, uute majapidamiste loomine ja asustuse laienemine seni vähekasutatud aladele ning ühtlasi kogu asustuspildi muutumine. Omaette piiristatud väikekohtade eraldamine maa-kehvikutele suurendas viimaste osatähtsust asustuspildis, tekkisid sauna-, vabat- ja popsi-külad. Koos majanduslike ja ühiskondlike suhete kiire arenemisega muutusid seni kogu-kondlikele suhetele baseerunud külad puhtadministratiivseteks üksusteks. Tugeva tööke-arenguks said mittepõllumajandusliku iseloomuga maa-asulad — alevikud, töölis- ja suvitusasulad.

Põllumajanduse kiire areng ja üleminek turumajandusele 19. sajandi teisel poolel põhjustasid suuri muutusi ka Eesti ala talu- ja külaasustuse arengus. Üks olulisemaid seda arengut mõjutanud tegureid oli talumaade kruntimine.¹ Vana kogukondliku maajaotuse põhimõtetest² erines uus jaotamisviis selle poolest, et iga talu põllud pidid moodustama võimalikult ühtse massiivi ja asuma koos teiste kõlvikutega (heinamaa, karjamaa, mets) tervikliku krundi suletud piirides, s. t. tuli likvideerida senine taluvalduste segiasetus ning karjamaade ja metsade ühiskasutus. Kruntimine polnud mitte ainult olemasolevate talude valduspiiride korrastamine, vaid kogu maakasutuse ümberkorraldamine tavaliselt ühe mõisa-ala ulatuses vastavalt uutele majanduslikele vajadustele ja eesmärkidele.

Kogukondliku maavalduse kaotamine (algul ühismaade — almendi — ärajagamise, hiljem põldude ja heinamaade kruntimise teel), mis avas uued võimalused põllumajanduse kiireks arenguks, toimus Lääne-Euroopas (Inglismaa, Saksa osastisriigid, Taani, Rootsi, Soome) 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandi esimesel poolel peamiselt kesksete võimu-organite vastavate seaduste alusel. Tõenäoliselt tutvusid põllumajan-duse ratsionaliseerimisest huvitatud Balti mõisnikud uute maakorraldus-põhimõtetega peamiselt Saksamaal ja Skandinaaviamaades. Kuigi talu-maade reguleerimine ja taluvalduste piiride massiline ümberkorraldamine

¹ Talumaade kruntimist on autor käsitlenud veel artiklis «Talumaade kruntimisest Eestis 19. sajandil» (Eesti NSV TA Toim. Ühisk., 1986, 1, 61—71) ja raamatus «Eesti külad XIX sajandil» (Tallinn, 1987, 30—33, 55—60).

² Troška, G. Eesti külad XIX sajandil, 33—49.

toimused 19. sajandi esimesel poolel nii Eesti- kui ka Liivimaal valdavalt vanade, kogukondlike jaotuspõhimõtete alusel³, hakkasid juba siis ilmema määrgid uute ideede levikust. 1834. aastal krunditi ära Valguta mõisa (Rannu khk.) Lapetukme küla (teadaolevalt esimesena Liivimaal!) ja järgnevatel aastail ka teised sama mõisa külad.⁴ Munalaskme mõisa (Nissi khk.) omanik C. A. Hueck laskis oma talupoegade maad ära kruntida 1840. aastal. Hiljem osutas ta oma raamatus hajatalude suurtele eelistele talumajanduse arendamisel ja viitas ühtlasi Preisi eeskujudel.⁵ 19. sajandi keskpaigast pärineb juba õige mitmeid kruntimisplaanid — Kodasuu mõisa (Kuusalu khk.) oma 1850. aastast, Saku mõisa (Keila khk.) oma 1852.—1853. aastast, Kaimri küla (Anseküla khk.) oma 1852. aastast ja teisi.⁶ Eestimaa Põllumajandusliku Seltsi koosolekutel (näit. 1847, 1855) kõneldi kruntimisest kui väga kasulikust talumajanduse edendamise vahendist, mis ühtlasi toob kaasa mõisate sissetulekute suurendamise kõrgema rendi näol.⁷

Erinevalt Lääne-Euroopast ei olnud Eesti- ja Liivimaal keskvoimude poolt kehtestatud talurahvaseadustes antud kindlaid eeskirju talumaade korraldamise viiside kohta. Mõisnikel oli õigus (eriti pärast talumaade üleminekut nende täielikuks eraomandiks seoses talurahva vabastamisega pärisorjusest 1816. ja 1819. aastal) talupoegadele renditavaid maid talude vahel ümber jaotada vastavalt oma majanduslikele kaalutlustele. Lubatud oli suurendada või vähendada majapidamiste arvu, muuta nende koosseisu, suurust ja piire, kusjuures jaotusviisi võis mõisaomanik vabalt valida. Majanduslikest eelistest lähtudes võitis kruntimine aja jooksul ikka enam poolehoidu. Eriti kasutati seda pärast uute talurahvaseaduste kehtestamist (Liivimaal 1849, Eestimaal 1856, Saaremaal 1865), kui talupojad said õiguse osta oma talud ja maad pärisomandiks. Mõisnike seisukohalt oli krunditud talude müümine märgatavalt tulusam, samuti peeti kruntimist talude müümist soodustavaks teguriks.

Kruntimist ja talude müümist võis sageli igas üksikus mõisas lahutada üsnagi pikk ajavahemik, samuti krunditi ja müüdi talusid ka piirkonniti eri aegadel. Kogu Eesti ulatuses aga sulasid kruntimine ja talude müük üheks suureks murranguliseks protsessiks, mis kulges suhteliselt lühikese aja jooksul (erinevalt Lääne-Euroopa praktikast). Kruntimisplaanide valmimisaja järgi otsustades algas kruntimine Eestis võrdlemisi tagasihoidlikult 1850. aastail. Mõnevõrra intensiivsem oli see Lõuna-Eestis, kus kruntimine läks massiliseks 1860.—1870. aastail. Põhja-Eestis toimus massiline kruntimine mõnevõrra hiljem, enamasti 1870.—1880. aastail. Enamik Saaremaa mõisate kruntimisplaanidest aga pärineb 1890. aastaist ja 20. sajandi algusest. Mõnevõrra hiljem kui eramõisates toimus kruntimine kroonumõisates (Lõuna-Eestis, Saaremaal), kus talud viidi väljaostule sageli ilma kruntimata. Seega umbes 50—60 aasta jooksul kaotati suures osas Eesti küldes maavalduse ja maajaotuse vanad kogukondlikud vormid. Ainult kroonumõisates ja Saaremaal osalt ka eramõisates oli rohkem külasid, kus asuti talumaid kruntima alles Eesti Vabariigi päevil, s. o. 1920.—1930. aastail.

³ Samas.

⁴ Sivers, G. v. Die Streulegung der Bauerndörfer im nördlichen Theile Livlands und Estlands. — St. Peterburger Zeitung, 1903, 93, 3, 4; 94, 5.

⁵ Hueck, C. A. Das Gut Munnalas in Estland und meine Bewirtschaftung desselben in den Jahren 1838 bis 1845. Reval, 1845, 51.

⁶ Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. 3724, n. 4, s. 105 a, 298; n. 5, s. 871.

⁷ Vortrag des Herrn Präsidenten Kammerjunker v. Grünewaldt, wirklichen Mitgliedes der livländischen gemeinnützigen und ökonomischen Societät. (Aus dem Protocoll des ehstländischen landwirtschaftlichen Vereins.) — Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Neue Reihenfolge. Bd. 9. Heft 3. Dorpat, 1847, 231; Sitzung des Ehstländischen Landwirtschaftlichen Vereins am 3. und 7. März 1855. — Livländische Jahrbücher der Landwirtschaft. Neue Reihenfolge. Bd. 13, Heft 2. Dorpat, 1857, 34.

19. sajandi keskpaiku, kui talumaade kruntimisel tehti alles esimesi samme, mõjutasid uued arusaamad ratsionaalsemast maakorraldusest senist talumaade reguleerimist. Uus maade korraldamise viis, mida nimetati arrondeerimiseks, haaras ainult põlde. Senine jaotus väljadeks (tavaliselt kolmeks) jäi valdavalt püsima, kuid ühele talule eraldati nüüd igas väljas võimalikult vähe (enamasti 1—2, harva enam) endistest palju suuremaid ja kompaktsemaid tükke. Muude kõlvikute osas jäi senine kogukondlik jaotussüsteem püsima. Ka taluõued jäid oma senisele asukohale. Seda moodust kasutati peamiselt Lõuna-Eesti kroonumõisates, kohati Saaremaalgi. Sageli ei ole arrondeeritud põldudega külates hiljem enam maid päriskruntideks ümber jagatud.

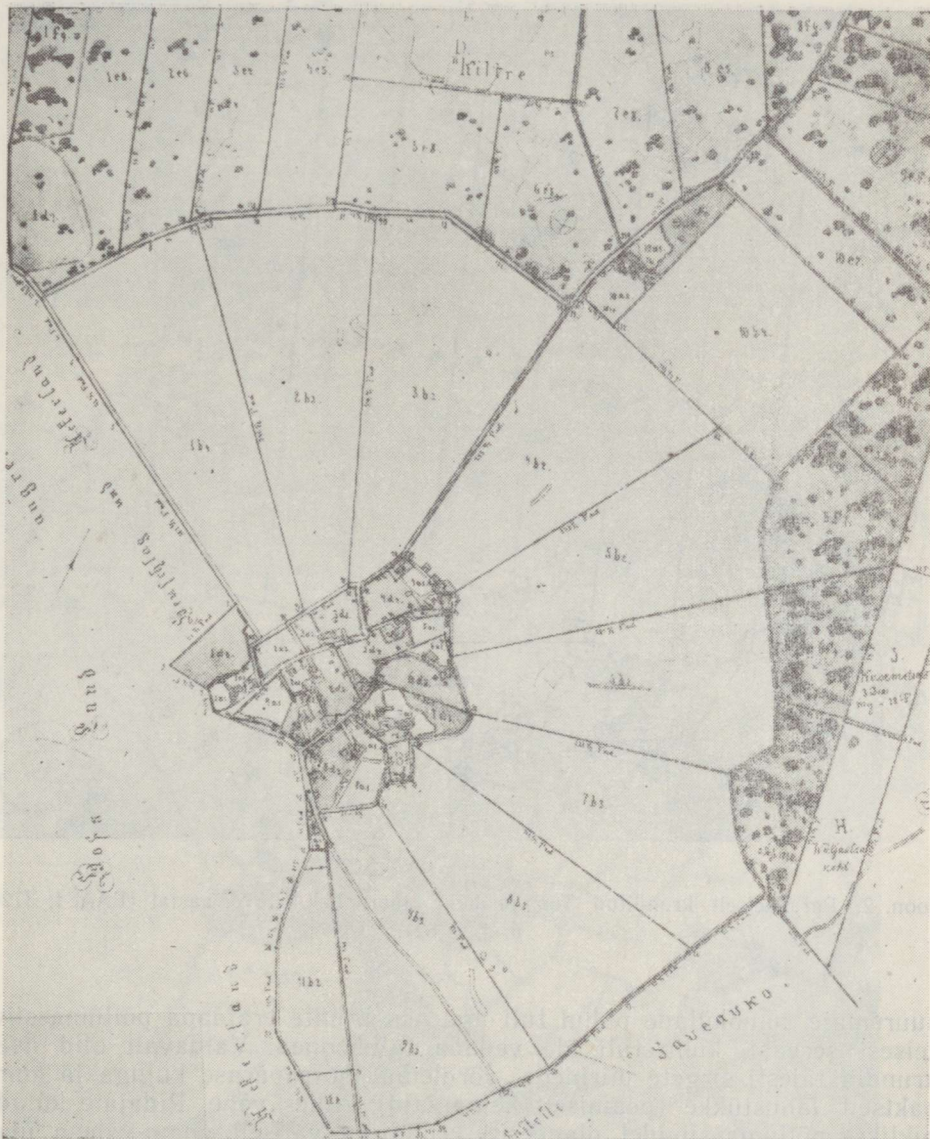
Kruntimise eelastmeks võib pidada hajatalude piiride korrastamist. Seda oli Lõuna-Eestis vähehaaval tehtud juba 17. sajandist peale, kuid nüüd, 19. sajandi keskpaiku hakati juba üldiselt hajataludele terviklikke krunte eraldama ka juhul, kui senise jaotuse kohaselt osa nende kõlvikute tükke paiknes omavahel või küla maadega segamini. Hajataludele tervikkrunte eraldamine polnud keeruline ja see ei põhjustanud eriti suuri muudatusi talude valduste koosseisus ega nende majandamisel, samuti polnud vajadust taluõuesid ümber paigutada. Vanemad kruntimiskaardid pärinevadki eeskätt Lõuna-Eesti hajaasustusega aladelt: Saarde (Kilingi m. 1851, Jäärja m. 1854), Halliste (Abja m. 1854, Vana-Pornuse m. 1856, Vana-Kariste m. 1857, Uue-Pornuse m. 1859), Helme (Kärstna m. 1858), Tarvastu (Vana- ja Uue-Suislepa m., Vooru m. 1852—1853) ja teistest kihelkondadest.⁸

Klassikaline kruntimine aga tähendas kogu senise jaotuse asendamist uuega, kus iga talu valdused (eriti põldude puhul) koosnesid enamasti nendest maatükkidest, mida varem harisid teised talud. Uute krundipiiride ajamisel tuli arvestada paljusid asjaolusid — põldude ulatust ja konfiguratsiooni, teiste kõlvikute paiknemist, maade boniteeti, küla suurust, õuede asetust ja muid aspekte, mis kõik kokku võimaldasid mitmesuguseid lahendusvariante. Tavaliselt haaras kruntimine ühe mõisala kogu senise maakasutuse täielikku ümberkorraldamist, mille juures tuli arvestada ka kohalikke majandus- ja sotsiaalolusid. Kõige selle tõttu olid nii kruntimise avaldumisvormid ja tulemused kui ka nende mõju külade ja asustuspildi arengule paikkonniti üsna erinevad.

Üldiselt tuleb märkida, et enamikul juhtudel ei vastanud uued krundid seatud ideaalile. Suhteliselt vähe oli neid krunte, mis üheainsa tükina hõlmasid kõiki talule vajalikke kõlvikuid. Eesti looduslikest oludest tingituna paiknesid heinamaad ja metsatükiid mõnikord isegi kümnete kilomeetrite kaugusel külast. Neid ei olnud kruntimise puhul kuidagi võimalik ühendada krundi põhiosaga ja need jäid lahusmaatükkidena püsima. Nii koosnes enamik krunditud taludest ikka 2—3 ja enamastki osast.

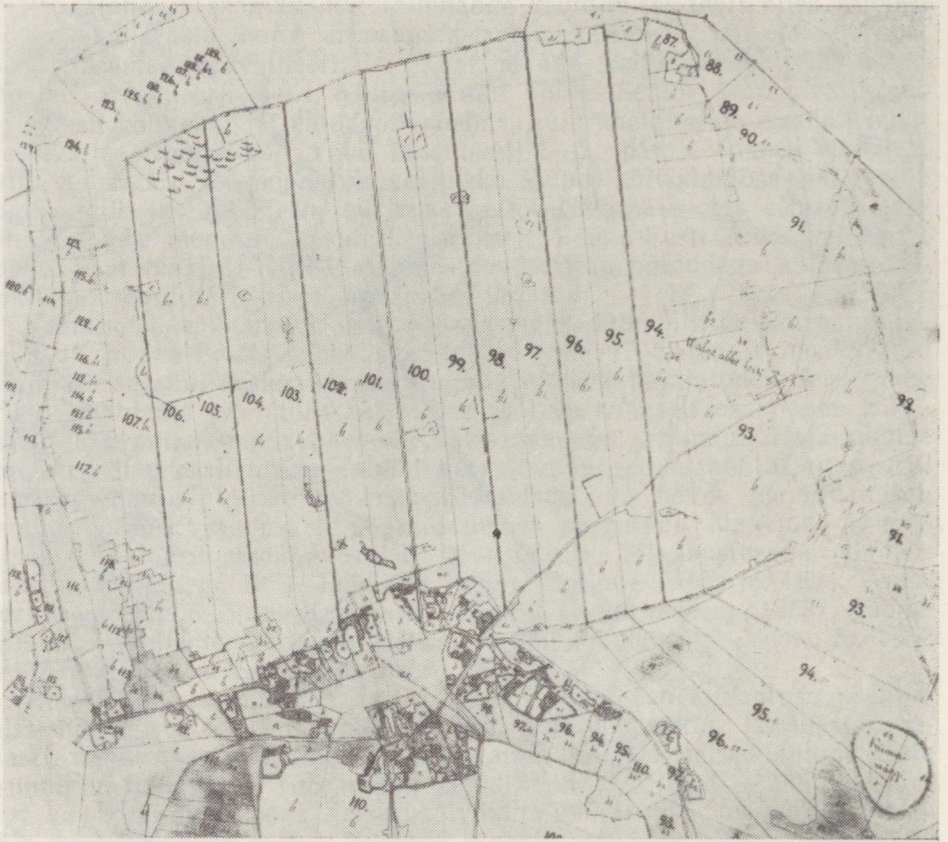
Kruntimisel kehtis põhimõte, et talu õu peab asuma krundi peamiselt, kõige suuremal osal, mille moodustas talu kogu põllumaa võimalikult ühtse tervikuna koos lähedalasuvate karja- ja heinamaadega. Väikestes või suhteliselt hõredates külates, kus ka põllumassiivid olid rohkem liigendatud, polnud eriti raske talukrunte moodustada juba olemasolevate õuede ümber. Vormilt said need krundid sageli korrapärad, sopiliste piiridega, nii kuidas kõlvikute paiknemine seda kõige otstarbekamalt võimaldas. Seesuguselt krunditud talusid leidub rohkesti Lääne-, Harju- ja Hiiumaal, samuti Saaremaal, Lõuna-Eestis ning vähemal määral mujalgi, üldse kõikjal, kus looduslikud olud ning suhteliselt hajus asustuspilt seda võimaldasid. Et taluõued jäid sellise kruntimise puhul üldiselt endisele kohale püsima, ei toimunud ka külade planeeringus erilisi muudatusi.

⁸ EAA, f. 308, n. 6, s. 48; f. 1412, n. 1, s. 5; f. 2072, n. 3, s. 17a; n. 5, s. 271; f. 3724, n. 4, s. 854, 1425, 1454, 1457, 1496; f. 3763, n. 1, s. 1.

Joon. 1. Radiaalselt krunditud Uudeküla (Ambla khk.) krundid 1895. aastal (EAA, f. 3724, n. 4, s. 505).

Hoopis teine oli olukord suuremate ja kompaktsemate põllumassiividega ning tihedama planeeringuga küla. Olenevalt küla suuruselt (talude arvust) ja loodustingimustest osutus sageli võimatuks kõigi talude krunde siduda olemasolevate õuedega. Paratamatult tuli osa õuesid kas jätta lahku krundi põhiosast (see tuli kõne alla siis, kui õue kaugus talule planeeritavast põllualast polnud suur) või vedada talu hooned uuele krundile või ehitada sinna uued hooned. Paikkonniti on neid võimalusi varieerivalt kasutatud. Ringikujulisi põllumassiive vaheldasemate sumbkülade ümber (peamiselt Mandri-Eestis) on krunditud radiaalselt, et võimalikult rohkem õuesid siduda oma põlluga (joon. 1),

Joon. 2. Paralleelselt krunditud Toomja küla (Juuru khk.) 1876. aastal (EAA, f. 3724, n. 4, s. 82).

suuremate sumbkülade puhul tuli aga osa krunte eraldada põllumassiivi teisest servast, kuhu tuli üle vedada taluhooned. Valdavalt olid need krundid täiesti sirgete piiridega, võrdlemisi korrapärase kujuga ja kompaktsed, lahustükke (peamiselt heinamaid) esines vähe. Ridajate külade piklikel põllumassiividel planeeriti krundid tavaliselt enam-vähem ühelaiuste paralleelsete sirgete ribadena kas ühes või kahes reas risti üle põllu ning sellega piirnevate heina- ja karjamaade (joon. 2). See jaotus meenutab väga Ida-Saksamaal levinud nn. *Wald-* või *Marschhufendorfi* maade jaotust. Ka selle kruntimisviisi puhul tuli vähem või rohkem taluõuesid üle vedada uutele kruntidele. See tõi kaasa seniste külavormide muutumise.

Kõige sagedamini ei arvestatud taluõuede asukohta Eestimaa kubermangu mõisates, kus väga järjekindlalt tükeldati pisutki suuremate külade maad kompakseteks ja väheliigendatud piiridega kruntideks. Harju-, eriti aga Järva- ja Virumaal oli rohkesti külasid, kust kruntimise tulemusel üle poolte, paljudest koguni kõigi talude õued uuele kohale rajati.

Teatavasti kuulusid talu põhihooned (rehielamu, laut, ait) koos maaga mõisale, kes kruntimise puhul pidi kandma hoonete ülevedamisega seotud kulud, vähemalt ehitusmaterjali osas. Seepärast on paljudes mõisates, eriti Lääne- ja Kesk-Eestis püütud talusid kruntida võimalikult õuede asendit muutmata. Kõne alla tuli see tavaliselt vähem kui poolte talude

Joon. 3. Korrapäratult krunditud Ratla küla (Karja khk.) krundid 1890/91. aastal (EAA, f. 3724, n. 4, s. 1039).

puhul, eriti kui neil olid juba vanad ja lagunened, remonti või uuendamist vajavad hooned. Olemasolevate taluõuede maksimaalseks säilitamiseks tuli kruntide piire ja kuju vastavalt kohalikele oludele varieerida. Iseloomulikud olid selles piirkonnas küll eriti liigendamata piiridega, aga siiski korrapäratud ja üsnagi erikujulised krundid, mis sageli koosnesid õige mitmest lahusosast. Niisugune kruntimine muutis külade senist kuju juba märgatavalt vähem.

Eriti järjekindlalt püüti üleliigsete kulutuste vältimiseks taluõuesid oma asukohal säilitada Saare- ja Muhumaal. Olgu tegemist liigendatud või kompaktsemate põllumassiividega, hajusate või tihedate (sumb- või rida-) küladega, ikka sobitati krundipiirid olemasolevate õuedega. Tulemuseks oli, et ka näiteks enam-vähem radiaalse paigutusega või paralleelsete ribadena planeeritud krundid olid kõverad ja sopolised, eriti küla lähedal (joon. 3), palju oli erisuguse kujuga ja korrapäratu asendiga (näiteks ribataolised krundid segamini eri suundades), samuti mitmest lahustükist koosnevaid krunte, mitmed õued olid lahus talu põllumaadest või talukrundi mis tahes osast. Kui arvestada, et Saaremaal jäid paljud külad üldse kruntimata, siis on selge, miks siin vanad külad püsisid ka pärast kruntimist valdavalt oma endistes, sajandite jooksul omandatud vormides.

Kruntimine ei piirdunud ainult olemasolevate talude maavalduste ümberjagamisega uutel põhimõtetel. Sellel oli kogu mõisamajanduse seisukohalt ulatuslikum tähtsus. Mitmedki ratsionaalsema maakasutuse huvides tehtud muudatused puudutasid otseselt ka asustust. Nii näiteks muudeti kruntimisel talukohtade suurust ja rajati sageli juurde uusi talukohti. Kui vanades tihedates asustuskeskustes rajati uusi talusid suhteliselt vähe, sest selleks puudus vaba maa, siis hõredamalt asustatud piirkondades (näiteks Avinurme m., Viluvere m.) on arvukamalt uusi talusid juurde tehtud. See tõi kaasa asustuse tihenemise ja levimise uutele aladele.

Asustuse laienemist uutele aladele põhjustas paiguti ka 19. sajandi teisel poolel vähesel määral jätkunud talumaade mõisastamine. Sel puhul said taludest väljaetud peremehed uue talu- või väikekohajajaks. Tavaliselt võeti ühest külast vaid mõne talu maad mõisale, kuid mõningad keskmised või väiksemad külad kaotati tervikuna. Selliseid külasid on seni teada 25, neist enamik asus Ida-Harju-, Järva- ja Lääne-Virumaal, kus juba sajandi esimesel poolel kaotati üsna palju külasid. Enamasti vahetati talumaad (eeskätt põllud) seni vähe kasutatud mõisamaa vastu. Nii paigutati Rahula küla (Keila khk.) tervikuna ja Hõreda küla (Juuru khk.) osaliselt⁹ uuele kohale juba hõredateks asulateks krundituna.

Omaette probleemiks talumaade kruntimisel kujunes saunikute ja popside varustamine maaga ning nende eluasemete paigutus, eriti seal, kus nende senised põllumaatükid olid läbiseegi talude omadega ning majahütid seisis taluõuede läheduses. Oli ju vabadike-popside asustus 19. sajandi keskpaigaks saavutanud üsna märkimisväärse ulatuse. Eestimaa kubermangus, kus talurahvaseadused soodustasid väikekohtade rajamist, oli 1850. aastaks 368 mõisas perede üldarvust juba 40% vabadikuperesid.¹⁰ Paljudes mõisates oli vabadikuperesid tunduvalt (mõnel pool mitu korda) rohkem kui taluperesid, paljudes enam-vähem niisama palju. Vastavalt sellele oli ka saunikute-vabadike elukohtade osatähtsus Põhja-Eesti asustuse üldpildis üsna suur. Liivimaa kubermangus tõkestasid talurahvaseadused igati omaette popsiasustuse teket ja laienemist. Kehvikute asustus oli siin tihedasti seotud eeskätt talumajapidamisega — ainult talust said sulaspered maad kasutada ja nende elukohadki olid sageli taluõuede koosseisus. Ainult mõisa ametimeestel (metsa- ja põlluvahid, möldrid, sepad, kalurid, kangrud jt.) olid omaette majapidamised ja elukohaõ. Takistustest hoolimata oli kehvikute asustus ka Lõuna-Eestis 19. sajandi keskpaigaks kasvanud. Popsiõuede juurdekasv ja hulk oli piirkonniti (kroonumõisate kaartide põhjal) erinev: Lõuna-Viljandimaal oli omaette popsiõuesid üldiselt vähe, seevastu Põhja-Viljandi-, Pärnu- ja Võrumaal aga üsna rohkesti.

⁹ EAA, f. 3724, n. 4, s. 253, 254; Eesti Rahva Muuseumi Etnograafiline Arhiiv, 75, 476.

¹⁰ Arvutusalus: EAA, f. 854, n. 1, s. 1356—1366.

Vabadike ja popside õued asusid enamasti üksikult või väikeste rühmadena hajali mööda külade, aga ka mõisate karjamaid, metsi ja põlluservi. Tihedama planeeringuga külates olid nende majad sageli küla servas või sees taluõuede vahel. Mõisavabadike peresid aga oli Põhja-Eestis juba 19. sajandi keskpaiku hakatud järjest enam koondama külapõldude servadest vabadikele eraldatud maade vahetusse lähedusse.

Üldiselt jätkati nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis juba reguleerimise ajal 19. sajandi esimesel poolel rakendatud praktikat. Põhja-Eestis jäid varem mõisavabadikele eraldatud maad (põllumaa koos vastava hulga heina- ja karjamaaga) püsima ja neid anti juurdegi. Kruntimisel moodustati neist uued maakasutusüksused (enamasti kuuendikumaaks arvatud), mis jagati vanadele ja uutele saunikutele-vabadikele põhiliselt teorendilepingute alusel. Jätkus ka vabadike majade koondamine nendele maadele, sest Eestimaa 1856. aasta talurahvaseadus andis talupoegade kogukondadele õiguse nõuda, et mõisa teenistuses olevad pered ei jääks talumaale asustatuks. Sageli olid aga saunikute taludest ja küladest väljaajajateks just mõisnikud ise. Selline praktika oli levinud enam Eestimaa kubermangu idaosas (Viru- ja Järvamaal), kus lisaks vanematele vabadikerühmadele tekkis 19. sajandi teisel poolel arvukalt uusi. Aja jooksul kujunesid nendest Põhja-Eestile nii iseloomulikud omaette vabakülad ja väikesed saunakülad vanade, taludest koosnevate külade osana.

Piirkondades, kus paljud saunikud oma maadega asusid üksikult või väikeste rühmadena hajali ning nende ümber leidis rohkem vaba maad (enam Lääne- ja Harjumaal), moodustati saunaõuede ümber sageli mitmesuguse, enamasti seaduses ettenähtud talumiinimumile (3 tiinu põldu + muud kõlvikud) lähedase suurusega talukrundid. Teisal jälle planeeriti normaaltalu suurusega maakasutusüksused, kus tegelikult elas mitu saunikuperet. Aja jooksul jäi nendest saunikutest talupidajana alles vaid üks. Osa saunakohti aga mõõdeti üldse talukruntide sisse, kus nad tühjaks jäid ja kadusid.

Erinevalt Eestimaa talurahvaseadusest reglementeeriti Liivimaa 1849. aasta seaduses õige üksikasjalikult kehvikute varustamine maaga. Üldjoontes niisamasugused sätted olid ka Saaremaa 1865. aasta seaduses. Talumiinimumist väiksemateks rendikohtadeks võis ainult erandjuhtudel teha olemasolevaid vajaliku tööjõu, loomade ja hoonetega varustatud popsikohti, kõik teised kehvikud võisid oma seniseid maid rentida vaid kuni elu lõpuni, nende lapsed aga enam mitte. Esines ka mitme popsi-koha liitmist üheks taluks, kusjuures mitmest õuest jäi lõpuks tavaliselt ainult üks taluõuena püsima. Ilma maja ja vajaliku hulga loomadeta isikuile maa kasutamise õigust ei antud. Nii jäidki Lõuna-Eesti eramõisates talumaadel asunud popsioued (suurelt osalt just sulaste õued) enamasti talukruntide sisse. Pärast teorendi kaotamist muutusid paljud endised sulased, eriti Lõuna-Viljandimaal talude popsideks-rentnikeks ja rajasid oma eluasemed taluõuedest kaugemale. See popsiasustus talumaadel oli üsnagi liikuv. 19. sajandi keskpaiku tekkis uusi popsikohti arvukalt juurde, sajandi lõpu poole aga hakkasid peremehed popse järjest enam välja tõrjuma ja nende majapidamisi kaotama. Analoogiline oli mõnede popside saatus ka kroonule ja mitmesugustele asutustele kuulunud mõisates. Uusi väikesi nn. kandikohti mõisa teenistusse astunud endistele talude teosulastele moodustati eramõisates vaid kvoodimaadel. Üldjuhul paiknesid need õued üksikult hajali ja ainult kohati moodustasid 3–4 kaupa väikesi, harva suuremaid rühmi. Suuri popsikohtade rühmi esines Lõuna-Eestis vaid mõni üksik, Saaremaal aga märksa rohkem. Seevastu kroonumõisates, kus alates 1841. aastast reguleerimismäärustiku alusel, peamiselt aga 1850.–1860. aastail arvukalt maatuid peresid omaette maavaldusega varustati ja uusi popsikohti rajati, jätkus sama praktika ka kruntimise puhul (kui see üldse toimus).

Need pisikrandid asusid talumaadel talukruntide vahel ja moodustasid mitmelgi pool suuremaid rühmi. Enamik suuremaid väikekohtadest koosnevaid asulaid Lõuna-Eestis ja Saaremaal tekkis aga kroonumõisate eneste tükeldamisel. Juba 1841. aastal kehtestatud kroonumõisate valitsemise määrustik lubas mõisate tagavaramaid väikekohtadena talupoegadele rendile anda. Massilisemalt hakati kroonumõisate maid jagama 1860.—1870. aastail. Tõuke selleks andsid arvukad talurahva ja maata-meeste palvekirjade aktsioonid, samuti valitsuse püüe takistada luteri usku tagasipöördumist.

Üks olulisemaid kruntimise tulemusi oli majapidamiste arvu suurenemine kogu Eestis. Koos rahvastiku üldise kasvuga oli nii võimalik haarata viljeluse uusi maid, tihendada asustust ja siduda rohkem inimesi otsese põllumajandustootmisega. 1896—1899. aasta andmeil oli Eestimaa kubermangus 32 322 majapidamist¹¹, 1897. aasta andmeil Liivimaa Eesti alal ja Saaremaal 29 837 majapidamist¹², seega kokku 62 159 majapidamist (nende hulgas ka vabadiku- ja popsikohad). 19. sajandi algul oli kaartide¹³ põhjal otsustades Eesti alal 40 536 talu. On ilmne et majapidamiste üldarvu märgatavat kasvu põhjustas eeskätt vabadiku- ja popsikohtade rajamine, kuna talude üldhulk muutus suhteliselt vähe. Võrreldavaid andmeid on Eestimaa kubermangust, kus 1852. aastal oli 16 752 talu¹⁴, 1896.—1899. aastal üle 15 tessantini suurusi kohti vaid 19 354¹⁵. 19. sajandi lõpul ilmestas Eesti üldist asustuspilti küllaltki suur väikemajapidamiste arv. Eestimaa kubermangus oli 1892.—1894. aasta andmete alusel väikemajapidamisi (põldu alla 3 tiinu) Harjumaal 43%, Läänemaal 38,5%, Virumaal 34,4%, Järvamaal 17,8%.¹⁶ Lõuna-Eestist on andmed 1897. aasta kohta. Siis oli Saaremaal 48,9%, Pärnumaal 38,7%, Tartumaal 25,9%, Viljandimaal 22,7% ja Võrumaal 18,2% kõigist majapidamistest väikesed, alla 10-taalrised.¹⁷

Kruntimine põhjustas kogu asustuse tugeva hajutamise ning koos sellega külade olemuse ja külavormide muutumise. Uued talu-, vabadiku- ja popsikohad rajati enamasti hajusalt, seda tingis nendele maa eraldamine võimalikult terviklike kruntidena. Suuremal või vähemal määral hajutati ka vana külaasustus. Järjest enam kadus vahetegemine hajatalude ja külade vahel. 1877. aastal Eestimaa kubermangus korraldatud elukohtade loendusel tehti veel vahet hajali ning külades koos paiknevate elamute vahel. Talumaal asunud 30 393-st talu- ja vabadikuelamust oli 34,5% hajali (Järvamaal 20,1%, Virumaal 29,5%, Läänemaal 33,7%, Harjumaal 48,1%).¹⁸ Hiljem pole ei statistilistes andmetes ega ka külade suuruse määramisel mingit vahet tehtud haja- ja külatalude vahel. Selleks puudus nüüd igasugune reaalne alus — kõik talud, nii vanad ja uued hajatalud kui ka küladesse paigalejäänud talud olid ühtviisi omanette maakasutusüksused enam-vähem tervikliku, teistest taludest kindlate

¹¹ Bodisco, E. v. Der Bauerland-Verkauf in Estland und Materialien zur Agrar-Statistik Estlands. Reval, 1902, Taf. VI, VII, XI—XVI.

¹² Материалы для статистики Лифляндской губернии. XXIX издание Лифляндского Губернского Статистического Комитета. Рига, 1879. Вып. I, табл. 4; вып. III, табл. 27—29.

¹³ Riiklik Sõjaajaloo Keskarhiiv Moskvas (Центральный государственный военно-исторический архив), f. ВУА, s. 19624, 19632, 19821, 19826.

¹⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. VII, ч. 3. Военно-статистическое обозрение Эстляндской губернии. Санкт-Петербург, 1852, табл. 13.

¹⁵ Argvutusalus: Bodisco, E. v. Der Bauerland-Verkauf in Estland, Taf. VI, VII, XI—XVI.

¹⁶ Argvutusalus: Харузин А. Крестьянское землевладение в Эстляндской губернии по данным 1892—1894 гг. Вып. II. Ревель, 1895, 27.

¹⁷ Argvutusalus: Материалы для статистики Лифляндской губернии, вып. I, табл. 4; вып. III, табл. 27—29.

¹⁸ [Jordan, P.] Statistik der Wohnstellen in Estland. — Baltische Wochenschrift, 1879, I, 56.

piiridega eraldatud maa-alaga, mis oli saanud või saamas peremehe eramandiks. Küla vanas, kogukondlikus mõistes lakkas olemast, sisuliselt oli peaaegu kõikjal tegemist hajaasustusega. Nii on Eestis 19. sajandi lõpuks väljakujunenud asustuspilti uuemates, peamiselt geograafiaalates uurimustes ka iseloomustatud.

Ja ometi saab rääkida Eestis küladest ka veel 20. sajandi lõpul. Seda on tinginud peamiselt kaks momenti. Esiteks toimus kruntimine suhteliselt hilja ja kiiresti, nii et vanad traditsioonid ja küla moodustanud talude kokkukuuluvuse tunnetamine ei jõudnud rahva hulgas selle aja jooksul kaduda. Teiselt poolt sai vana kogukondlik külajaotus aluseks ametlikule administratiivjaotusele.

Eestimaa 1856. aasta talurahvaseaduse järgi olid üldise territoriaalsooduse kõige väiksemad üksused mõisavallad, mis said ka talupoegade kogukondliku organisatsiooni aluseks. Teisalt aga võeti arvesse kohalike traditsioonilisi talupoegade rühmitusi, mis olid seotud konkreetsete asulatega ja maadega, s.o. külasid. Mõisavallad jagati küladeks peamiselt territoriaalsete tunnuste järgi. Sellesse üldisesse süsteemi lülitati ka vanad hajatalud ja üldse kõik hajali paiknevad õued. Hajatalusid hakati jälle arvama külade koosseisu. Seda soodustas nende asend vanal külasarase territooriumil, küla moodustavate talude läheduses, vanade hajatalude puhul ka mälestus kunagisest kogukondlikust kokkukuuluvusest. Osa põliseid (16.—17. sajandist) ja paljud uuemad (18.—19. sajandi esimesel poolel tekkinud), samuti kruntimisel (näit. varem asustamata või mõne karjamõisa asemele) loodud või mõnikord ka külast väljaveetud talud asusid küladest üsna kaugel ja moodustasid territoriaalselt omaette, teistest asulatest märgatavalt eralduvaid rühmi. Vastavalt seaduse sätetele moodustati nendest omaette külad.

Liivimaa talurahvaseadused ei nõudnud mõisakogukondade (valdade) jaotamist küladeks (külakogukondadeks), sest enamikus sellest kubermangust (eeskätt Läti aladel) oli välja kujunenud hajaasustus ja kunagi eksisteerinud külatraditsioon ammu kadunud. Siiski jäid suuremal osal Liivimaa Eesti aladest — Saaremaal, Muhus ning Pärnu-, Viljandi- ja Tartumaa põhjapoolsetes osades — külad vana traditsiooni mõjul ametlike territoriaalsete üksustena püsima. Kus võimalik, moodustati neid hajataludest juurdegi. Paljudes kohtades Eesti ala kõige lõunapoolsemal serval jätkus juba varem alanud külatraditsiooni kadumine — asulate arvestamine valla piires käis talude kaupa. Seda soodustas igati kruntimine. Teisal säilis vana külatraditsioon tugevamini, vanad külad oma nimedega püsisid edasi ka õuede hajusa asendi puhul. Omapäraselt seotus külatraditsiooni püsimine uute muutunud asustusoludega Vastseliinas, osalt Põlvas, Rõuges ja mujal. 17. sajandil tuntud laialdaste hajakülade nimed olid 19. sajandiks kadunud, samuti kui muudki talusid küladeks ühendanud elemendid. See-eest hakati küladeks nimetama põlistalude jagunemisel tekkinud väikesi õuederühmi ning endised talunimed said nüüd külanimedeks.¹⁹

Ka kehvikute asustuse arengu iseloomulikumaid jooni oli vabadikepopside majapidamiste võimalikult ulatuslik territoriaalne eraldamine talumaadest ja küladest. Nagu eespool nimetatud, moodustati palju väikekohti suuremate kogumikena. Ka neid hakati rahva hulgas küladeks kutsuma, Põhja-Eestis sauna- e. vabatküladeks, Lõuna-Eestis popsiküladeks, eristades neid niiviisi peamiselt taludest koosnevatest küladest. Paljud nendest said küla nime ka ametlikult, teised jäid suuremate talukülade koosseisu oma eri, sageli halvustava nimega. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul eksisteerinud külade hulgast on olnud võimalik kind-

¹⁹ Троска Г., Шлыгина Н. О поселениях в Юго-Восточной Эстонии. Сельские поселения Прибалтики (XIII—XX вв.). Москва, 1971, 58—81.

Joon. 4. Sauna- ja papsikülade ning saunikute ja papside eluasemete rühmad 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul.

laks teha 200 sauna- või popsiküla ning 160 saunikutest-popsidest koosnevat külaosa (joon. 4). Nende arv võis aga olla mõnevõrra suurem, sest rahva hulgast kogutud andmeid u. 140 küla ja rühma kohta pole olnud võimalik dokumentaalselt kontrollida.

Nii sai küla mõiste 19. sajandi jooksul toimunud arengu tulemusel uue sisu. Küla muutus nüüd puhtadministratiivseks üksuseks, teatud hulga talude ja õuede kogumiks kindlal kompaktsel territooriumil. Seejuures ei olnud oluline, kas õued moodustasid tiheda asula või asusid hajali. Selliste administratiivüksustena, mille suurus ja koosseis määrati ning vajaduse korral muudeti võimuorganite poolt, püsisid külad edasi ka 20. sajandil. Muidugi võeti nende külade piiride määramisel ja muutmisel arvesse ka vanu piire, ajalooliselt väljakujunenud talude rühmitumist ja geograafilist kokkukuuluvust. Nii ei katkenud enamiku vanade külade järjepidevus.

Küla teine vana mõiste — tihedam asula, õuede ja hoonete kogum — püsis samuti edasi. Selle alusel hakati rahva hulgas sageli küladeks nimetama igasuguseid teistest eralduvaid õuede rühmi, mis ei olnudki ametlikult külad. Need olid külade osad, eriti Põhja-Eestis, mis olid tekkinud algselt eraldi olnud, kuid hiljem põhikülaga liidetud väikeküladest ja hajataludest, kruntimisel väljaviidud taludest ja sauna- või popsiõuedest või muul viisil.

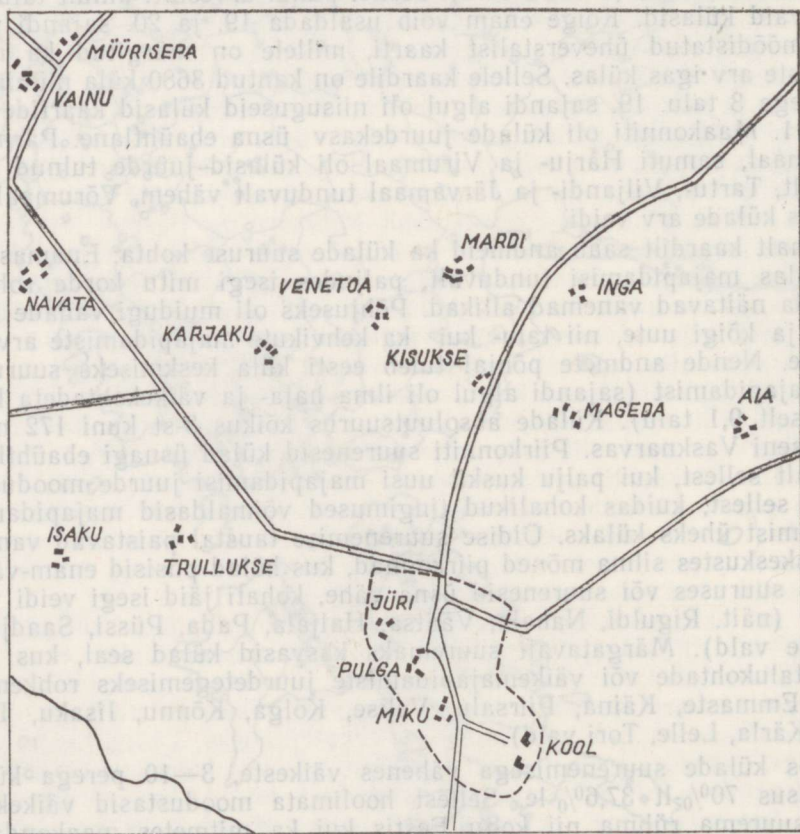
Külade üldarvu kohta 19. sajandi lõpul päris täpseid andmeid pole. Tolleaegne statistika annab erinevaid arve olenevalt aluseks võetud küla miinimumsuurusest (3 või 5 talu). Mõnel puhul arvestati ainult talumaal paiknevaid külasid. Kõige enam võib usaldada 19. ja 20. sajandi vahetusel mõõdistatud üheverstalist kaarti, millele on märgitud ka majapidamiste arv igas külas. Sellele kaardile on kantud 3680 küla miinimumsuurusega 3 talu. 19. sajandi algul oli niisuguseid külasid kaartide põhjal 3111. Maakonniti oli külade juurdekasv üsna ebaühtlane. Pärnu- ja Läänemaal, samuti Harju- ja Virumaal oli külasid juurde tulnud päris arvukalt, Tartu-, Viljandi- ja Järvamaal tunduvalt vähem, Võrumaal aga vähenes külade arv veidi.

Samalt kaardilt saab andmeid ka külade suuruse kohta. Enamasti oli siis külas majapidamisi tunduvalt, paljudes isegi mitu korda rohkem, kui seda näitavad vanemad allikad. Põhjuseks oli muidugi vanade hajatalude ja kõigi uute, nii talu- kui ka kehvikute majapidamiste arvessevõtmine. Nende andmete põhjal tuleb eesti küla keskmiseks suuruseks 18,4 majapidamist (sajandi algul oli ilma haja- ja väikekohtadeta külas keskmiselt 9,1 talu). Külade absoluutsuurus kõikus 3-st kuni 172 majapidamiseni Vasknarvas. Piirkonniti suurenesid külad üsnagi ebaühtlaselt olenevalt sellest, kui palju kuskil uusi majapidamisi juurde moodustati, samuti sellest, kuidas kohalikud tingimused võimaldasid majapidamiste ühendamist üheks külaks. Üldise suurenemise taustal paistavad vanades asustuskeskustes silma mõned piirkonnad, kus külad püsisid enam-vähem endises suuruses või suurenesid üsna vähe, kohati jäid isegi veidi väiksemaks (näit. Riguldi, Nabala, Väätša, Haljala, Pada, Püssi, Saadjärve, Vorbuse vald). Märgatavalt suuremaks kasvasid külad seal, kus vaba maad talukohtade või väikemajapidamiste juurdetegemiseks rohkem oli (näit. Emmaste, Käina, Piirsalu, Velise, Kolga, Kõnnu, Iisaku, Tudulinna, Kärla, Lelle, Tori vald).

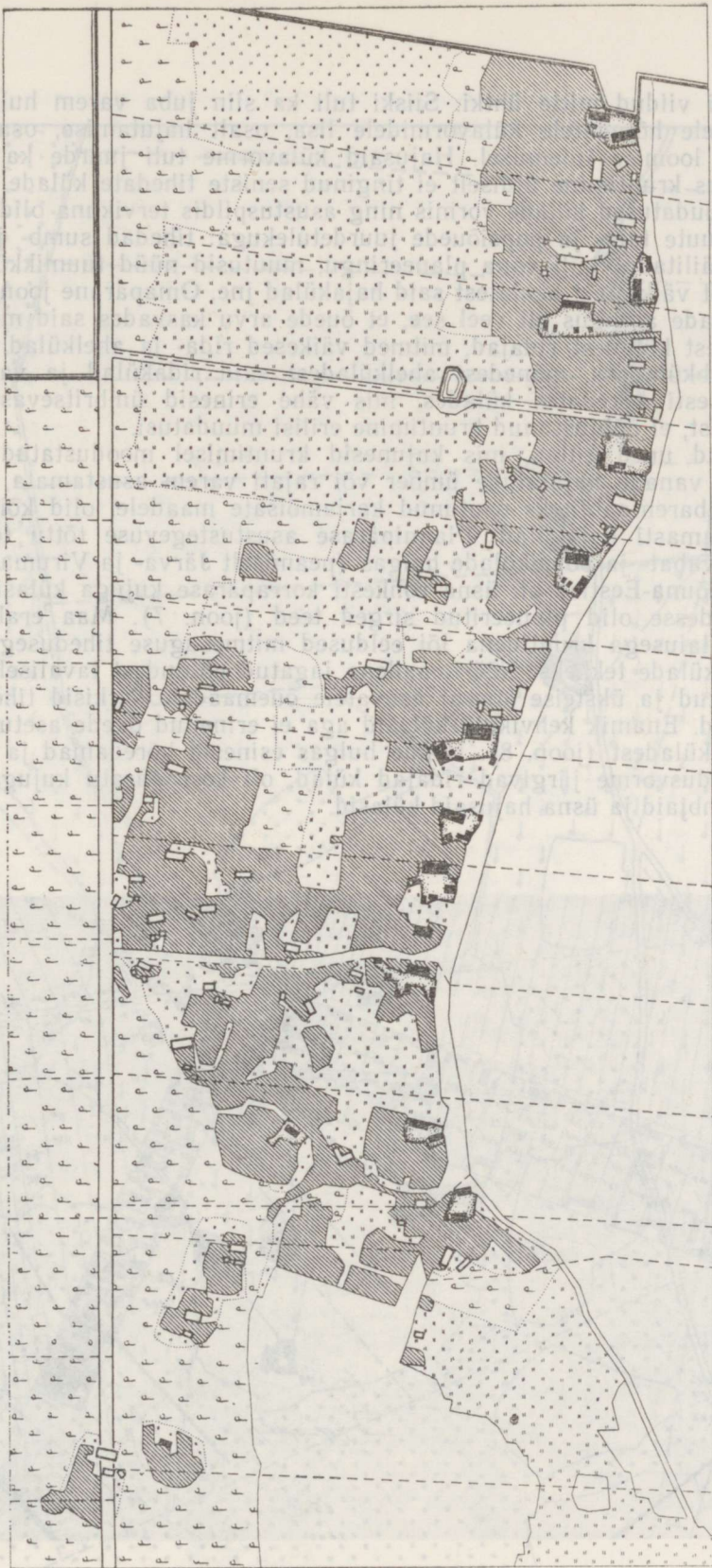
Koos külade suurenemisega vähenes väikeste, 3—10 perega külade osatähtsus 70%⁰-lt 37,6%⁰-le. Sellest hoolimata moodustasid väikekülad kõige suurema rühma nii kogu Eestis kui ka mitmetes maakondades, Hiiumaal ja Võrumaal koguni üle poole kõigist küladest. Suur oli ka 11—20 perega külade osatähtsus, 30,0%⁰ kõigist küladest Eestis tervikuna. Seejuures moodustasid need Läänemaal (mandriosas), Järvamaal, Viljandimaal, Pärnumaal ja Saaremaal kõige suurema rühma. Suurte, üle

30 perega külade arv kasvas küll tugevasti (piirkonniti 4—18 korda), kuid tervikuna jäi nende osatähtsus suhteliselt väikeseks, vaid 16% kõigist küladest. Umbes niisama palju (16,7%) oli 21—30 perega külasid, kusjuures Läänemaal (mandriosas), Järvemaal, Virumaal, Pärnumaal ja Saaremaal oli nende osatähtsus veidi suurem üleriigilisest keskmisest.

Kõigi asustuse arengus 19. sajandi teisel poolel toimunud protsesside, eriti aga kruntimise tulemusel muutus külade planeering ja kogu asustuspilt. Kruntimine tõi paratamatult kaasa osa taluõuede ümberpaigutamise uuele kohale, küla hajutamise. Mida enam püüti läheneda kruntimise ideaalvariandile, seda tugevamini tuli hajutada ka olemasolevaid asulaid. Eriti sageli hajutati külasid Viru- ja Järvemaal, kus need olid suuremad ja tihedamad. Samuti viidi siin igast külast välja suhteliselt rohkem talusid. Nii kujunesid endiste tihedate sumb- ja ridakülade asemele tuumikkülalad tunduvalt hõredamaks jäänud sumbja või ridaja tuumiku ja hulgaliselt hajali paiknevate õuedega (joon. 5), samuti muutusid paljud ridakülalad nüüd ahelküladeks (joon. 6). Oige mitmetes külates Viru-, Järva- ja Ida-Harjumaal jäi vanale kohale alles vaid mõni üksik õu või ei jäänud mitte ühtki. Endise tiheda küla asemele kujunesid hajaküla või põldude servadele paigutatud õuede ja põllu keskele rajatud uue teega haguküla. Tugevasti hajutatud külasid leidub Lääne- ja Kesk-Eestis vähe, sest siin viidi tavaliselt vaid vähe talusid külast välja,

Joon. 5. Tuumikkülalaks muutunud Uuri küla (Kuusalu khk.) oli algselt sumbküla punktijärgiga tähistatud alal.

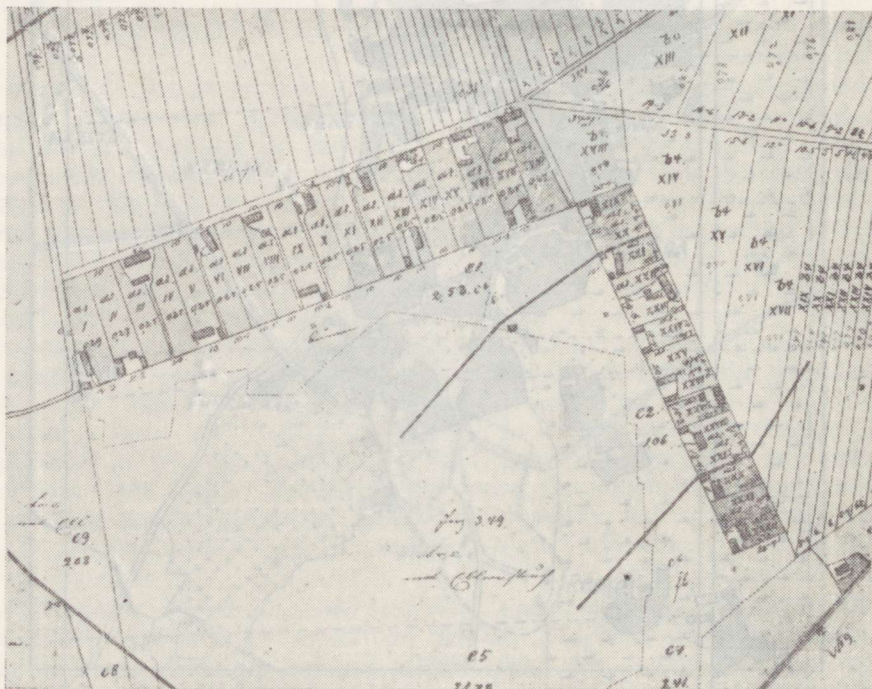

Joon 6. Ahelkülaks muudetud ridaküla: Salutaguse küla (Simuna khk.) 1887. aasta kruntimisplaani järgi (EAA, f. 3724, n. 4, s. 1648). Tühjad riskülikud tähistavad kruntimisel väljaviimisele määratud õuede ja hoonete asukohta.

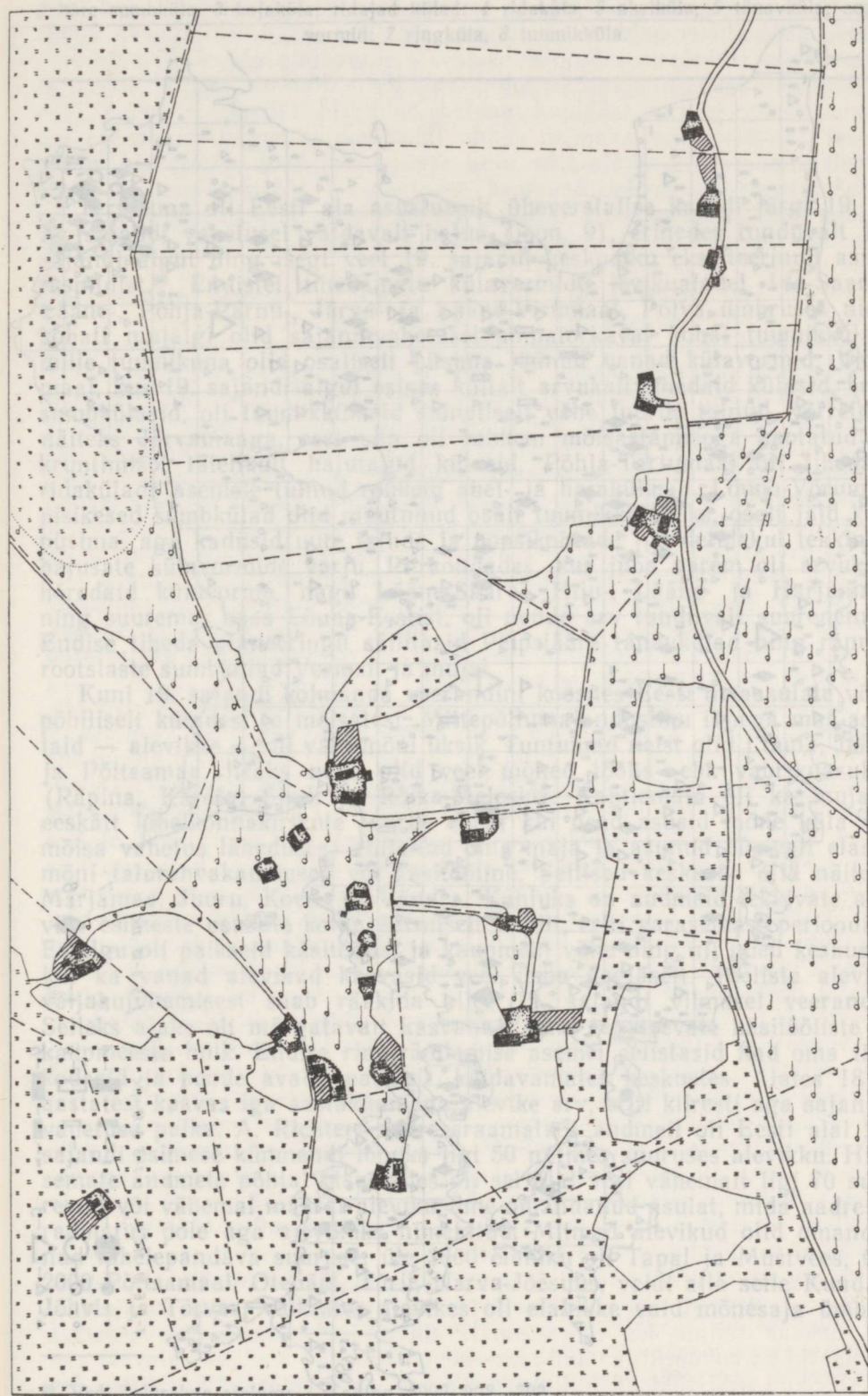
Joon 6. Hõveda planeeringuga seonduvate asula Kõue-Uuemõisa (Kõue khk.) 1988. aastal, see hõlmabast Liiva külast (EAA, f. 3724, n. 4, s. 164).

sageli ei viidud mitte ühtki. Siiski tuli ka siin juba varem hulgaliselt esinevatele hõredatele külavormidele lisa, osalt hajutamise, osalt uute kohtade loomise tulemusel. Hajusaid külavorme tuli juurde ka Saaremaal, kus kruntimine üldiselt ei tinginud seniste tihedate külade hajutamist. Muudatused külade vormis ning asustuspildis tervikuna olid seotud eeskätt uute talu- ja popsiüuede juurdetulekuga: tihedad sumb- ja ridakülad, säilitades küll vana planeeringu, muutusid nüüd tuumikküladeks, mõnedest väikestest asulatest said hajakülad jne. Omapärane joon Saaremaa külade arengus oli veel see, et üuede arvu kasvades said mõnedest sumbjatest küladest ridajad, mitmed väikesed rida- ja ahelkülad muutusid sumbküladeks, mõnedest ahelküladest said ridakülad ja vastupidi. Lõuna-Eesti hõredates külates, mis vähe erinesid ümbritsevast hajasustusest, ei põhjustanud kruntimine erilisi muudatusi.

Paljud uued külad, mis kujunesid kruntimisel moodustatud uutest taludest vanade hajatalude ümber või rajati varem asustamata aladele või ka ebarentaabliteks osutunud karjamõisate maadele, olid kõik hõredad, enamasti hajakülad. Plaanipärase asustustegevuse tõttu tekkinud sauna-, vabat- ja popsikülade hulgas (peamiselt Järva- ja Virumaal ning kohati Lõuna-Eestis) oli üsna rohkesti korrapärase kujuga külasid, eriti kui nendesse olid planeeritud sirged teed (joon. 7). Maa eraldamine erineva laiusuga kruntidena lõi eeldused mitmesuguse tihedusega ahel- või ridakülade tekkeks. Nõõrimaadena jagatud põldudest tavaliselt lahku planeeritud ja üksteise kõrval asuvatele õuemaadele kerkisid tihedamad ridakülad. Enamik kehvikute külasid aga ei erinenud üuede asetuse poolest taluküladest (joon. 8). Nende hulgas esinesid hõredamad ja tihedamad loodusvorme järgivad ridajad külad, oli korrapäratu kujuga hõredaid sumbjaid ja üsna hajusaid külasid.

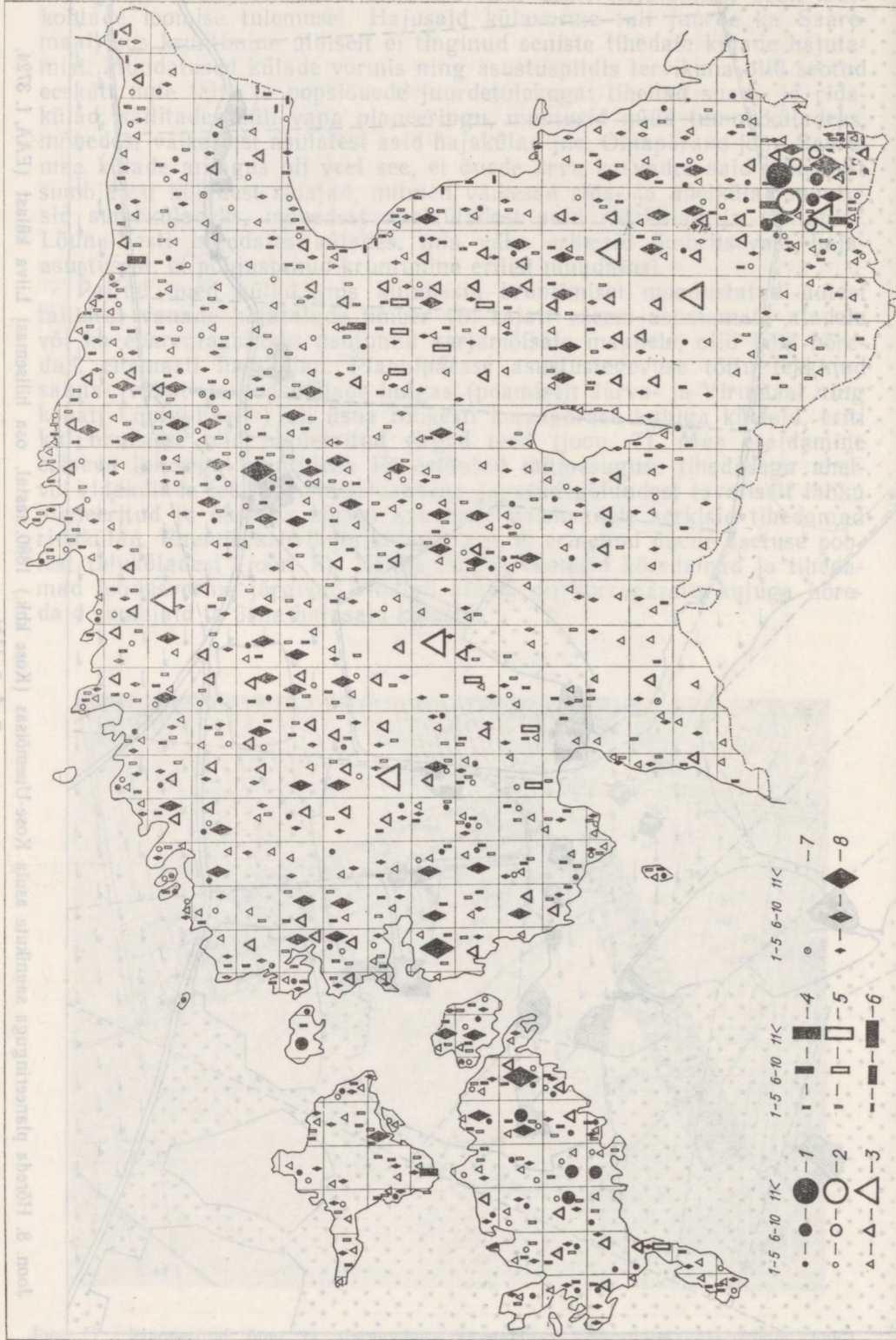

Joon. 7. Planeeritud õue- ja aiamaadega saunaküla: Võrnu Ridaküla (Jõhvi khk.) 19. sajandi teisel poolel (EAA, f. 3724, n. 4, s. 1553).

Joon. 8. Hõreda planeeringuga saunikute asula Kose-Uuemõisas (Kose khk.) 1880. aastal, osa hilisemast Liiva külast (FAA, f. 3724, n. 4, s. 114).

joon 8 Haldia ajalehelembõla kaudu lähtuva liinide juures (1937) 1937. a. 11. 15

IV. sajandi teiselt poolelt (E.A. 7. 1724, 1967. a. 11. 15)

Joon. 9. Külavormide levik 19. ja 20. sajandi vahetusel. Sumbjad külad: 1 tihe sumbküla, 2 hõre sumbküla, 3 hajaküla; ridajad külad: 4 ridaküla, 5 ahelküla, 6 tänavküla; segavormid: 7 ringküla, 8 tuumikküla.

Tervikuna oli Eesti ala asustuspilt üheverstalise kaardi järgi 19. ja 20. sajandi vahetusel valdavalt hajus (joon. 9), erinedes tunduvalt 19. sajandi algul ning isegi veel 19. sajandi keskpaiku eksisteerinud asustuspildist.²⁰ Endistel tihedamate külavormide levikualadel Ida-Saare-, Lääne-, Põhja-Pärnu-, Järva- ja Lääne-Virumaal, Põlva ümbruses ning kohati mujalgi olid sajandivahetusel silmatorkaval kohal tuumikkülad, mille tuumikuna olid osaliselt püsima jäänud vanad külavormid. Virumaal, kus 19. sajandi algul esines küllalt arvukalt tihedaid külasid, eriti sumbkülasid, oli tuumikkülasid suhteliselt vähe juurde tulnud, võrreldes näiteks Järvamaaga, sest siin oli rohkem mõisastamisega kaotatud ja kruntimisel täielikult hajutatud külasid. Põhja-Tartumaal oli tihedate ridakülade asemele tulnud rohkem abel- ja hajakülasid. Lõuna-Võrumaa pisikesed sumbkülad olid muutunud osalt tuumikküladeks, osalt jäid küll püsima, aga kadusid uute talude ja popsikohtade juurdetulekul tekkinud hajusate külavormide varju. Piirkondades, kus juba varem oli arvukalt hõredaid külavorme, nagu Lääne-Saare-, Hiiu-, Lääne- ja Harjumaal ning suuremas osas Lõuna-Eestist, oli nende arv tunduvalt suurenenud. Endise tiheda planeeringu säilitasid Peipsiääre tänavkülad ning rannarootslaste sumbkülad Vormsil ja mujal.

Kuni 19. sajandi kolmanda veerandini koosnes Eesti maaasulate võrk põhiliselt küladest ja mõisatest. Mittepõllumajandusliku ilmega maa-asulaid — alevikke — oli vaid mõni üksik. Tuntumad neist olid Lihula, Jõhvi ja Põltsamaa, lisaks neile olid veel mõned töölis- ehk vabrikuasulad (Räpina, Kärkla, Sindi ja Rõika-Meleski). Kahtlemata oli ka mujale, eeskätt kihelkonnakirikute juurde (eriti kui need asusid mõne küla või mõisa vahetus läheduses) ehitatud oma maja ja asunud püsivalt elama mõni talurahvakaupmees või käsitöeline. Sellised keskused olid näiteks Märjamaa, Juuru, Koeru ja Väandra. Kahjuks on andmeid tekkivate alevike esimeste asukate kohta äärmiselt napilt, eriti varasemast perioodist. Esialgu oli paikseid käsitöölisi ja kaupmehi vähe ning nii uued keskused kui ka vanad alevikud kasvasid veel üsna aeglaselt. Töeliste alevike väljakujunemisest saab rääkida alles 19. sajandi viimasel veerandil. Selleks ajaks oli märgatavalt kasvanud maal tegutsevate käsitööliste ja kaupmeeste hulk. Endise ringirändamise asemel eelistasid nad oma töökodasid ja poode avada paiksel, käidavamates keskustes. Alates 1870. aastatest kasvas iga aastakümnega alevike arv, eriti kiiresti aga sajandivahetuse paiku. A. Richteri aadressraamatu²¹ andmeil oli Eesti alal 20. sajandi esimese kümnendi lõpuks ligi 50 mitmes suuruses alevikku. Hilisemate andmete põhjal otsustades oli sel ajal veel vähemalt ligi 70 suuremal või vähemal määral aleviku ilme omandanud asulat, mida aadressraamatus pole aga alevikuks nimetatud. Mitmed alevikud olid omandanud tähelepanitava suuruse: üle 3000 elaniku oli Tapal ja Mustvees, üle 2000 Põltsamaal, Otepääl, Türil, Narva-Jõesuus, veidi alla selle Kundas, Jõhvis ja Tõrvas, väikestes alevikes oli elanikke vaid mõnesaja ümber.

²⁰ Vrd. Talurahva ajalugu. I. Tallinn, 1992, 298—303.

²¹ Richter, A. Baltische Verkehrs- und Adressbücher. Bd. 1. Livland. Riga, 1909; Bd. 3. Estland. Riga, 1913.

Maanteede sõlmpunktides paiknevad kihelkonnakirikud koos samas asuvate kirikumõisate, kõrtside ja laadakohtadega olid eelistatumad keskused, mille ümber hakkasid kujunema alevikud. Kuid eriti tugeva tõuke uute alevike tekkele ja juba olemasolevate suuremate või väiksemate alevikualgete edasisele arengule andis raudtee ehitamine. Keila, Jõhvi ja Rapla kiriku juurde tekkinud asulad hakkasid kiiresti arenema just pärast raudteejaama avamist nende läheduses. Otseselt raudteega on seotud Tapa ja Mõisaküla teke ning areng, sest koos sõlmjaama väljaarendamisega rajati ka raudteed teenindavad tööstusettevõtted ning raudteelaste elukohad. Jõgeva, Elva, Antsla, Puka, Türi ja teiste jaamade lähedusse hakkas varsti pärast nende avamist kujunema alevilaadne asula.

Aleviks kujunemisel olid määravad muidugi kohalikud majandusolud: soodus asukoht liiklusteede ristumiskohas ja küllaldane tagamaa, mis vajas käsitöölise ja kaupmeeste pakutavaid teenuseid ning oli võimeline vastu andma mitmesuguseid põllumajandussaadusi. Ei saa aga märkimata jätta mõisnike osa alevike arenemisel, sest elamute, asutuste, ettevõtete ja muude hoonete püstitamiseks vajalik maa kuulus ju neile ja nende huvist väikekrunte müüa või rentida olenes lõppude lõpuks asula väljaarendamise võimalus. Ilmekas näide mõisaomaniku majanduslikust mõtlemisest ja sihikindlast tegevusest on Otepää rajamine 1862. aastal vähetulusa Nuustaku karjamõisa asemele. Samuti kasutas Räpina mõisnik soodsa sadama- ja Tartu—Pihkva laevaliini peatuskoha Võhandu jõe suudmes kruntide väljaandmiseks, nii et siia sai kujuneda Vööpsu alevik. Mustla alevik tekkis maadele, mida mõisnik hakkas väikekruntidena rentima maata talurahvale eesmärgiga saada mõisale tööjõudu; Kilingi-Nõmme kujunes veneusuliste väikekruntidena jagatud maadele rajatud asulast Saarde kiriku läheduses.

Olenevalt kohalikest tingimustest arenesid alevikuks ka mõned olemasolevad külad. Eelkõige tuleb siin nimetada Vasknarvat, Lohusuud, Kallastet ja Mustveed Peipsi rannikul, kus vajadus tegelda mitmesuguste kõrvaltöölaladega, rohke rahvastik ja tihe asustus löid soodsad tingimused alevikele omaste joonte (käsitöö, kauplemine jm.) väljaarendamiseks.

20. sajandi esimestel kümnenditel oli arvukal alevikevõrgul oluline koht Eesti maa-asulate hulgas. Selleks ajaks olid välja kujunenud ka nende iseloomulikud jooned. Valdava osa alevike elanikkonnast moodustasid käsitöölised, taluraha- ja väikekaupmehed, kes olid kõige tihedamas majandusseoses ümbruskonna talurahvaga. Peaaegu igas alevikus töötasid rätsepad, kingsepad, tiserid, sepad, pagarid, lihunikud, paljudes treialid, kellasepad, aednikud, maalrid, suuremates ka mitmed teised oskustöölised, nagu sadulsepad, plekksepad, ehitusmeistrid ja fotograafid. Tegevuses olid mitmesugused väikeettevõtted, nagu jahu- ja saeveskid, osalt koos villakraasimise ja -ketramisega, värvi- ja parkalitöökojad ning meiereid. Kui väiksemates alevikes tegutsesid eeskätt taluraha- või väikekaupmehed, kellelt talumees võis saada igasugust vajalikku kaupa, siis suuremates alevikes kauplesid paljud poevidajad ainult üht liiki kaubaga (raua-, rohu- ja nahakaupadega, jalatsitega, rõivastega, raamatutega). Paljudes alevikes oli avatud ka apteek. võis käia arsti juures ja sageli ei puudunud ämmaemandadki. Suuremais alevikes töötasid haiglad, kuigi voodikohti oli neis tavaliselt vähe.

Et enamik alevikke asus suuremate liiklusteede sõlmpunktis või ääres, siis asus seal tingimata mõni kõrts (see oli sageli vanem kui alevik ise), mis hakkas täitma ka võõrastemaja ülesandeid. Suuremates alevikes tegutsesid ka hobupostijaamad ning teemaiaid.

Alevikud olid tähtsad kultuurikeskused. Isegi kõige väiksemates alevikes oli mõni kool ja tegutses mõni selts, suuremates oli neid mitu. Sagedamini olid alevikes tuletõrje-, põllumeeste, haridus- ja karskusselts.

Tavalistest maakeskustest — alevikest — olid mõnevõrra erinevad uued töölisasulad, mis rajati vabrikute juurde. Suuremad neist — Kreenholm ja Joala — kasvasid hiljem Narva linnaga ühte, väiksemad asulad — Waldhof, Järvakandi, Kohila, Aseri, Kunda ja Türi — olid rajatud vabrikute poolt eeskätt tööliste tarvis, kuid ajapikku hakkas sinna koonuma ka käsitöölisi ja kaupmehi, ehitati koole ja asutati seltse. See lähendas neid teistele alevikele.

Täiesti erilaadse ilme omandasid 19. sajandi viimasel veerandil kiiresti arenema hakanud Sillamäe, Mereküla, Võsu, Narva-Jõesuu, Nõmme ja veel mitmed teised, alles sajandivahetuse paiku alguse saanud asulad. Nendest said suvitusasulad, millele andsid näo esmajoones suvilad, pensionaadid, kuursaalid, supelasutused ja muud asutused suvitajate teenindamiseks. Muidugi oli seal ka kohalikku elanikkonda, eeskätt käsitöölisi ja kaupmehi nagu teisteski alevikes, kuid selle osatähtsus oli suhteliselt väike.

Alevike planeering oli nende arengu algusjärgus tavaliselt lihtne: majad ja nende juurde kuuluvad aiamaad paiknesid tihedalt ridamisi kahel pool maanteed. Nii mitmedki alevikud (näit. Lihula ja Märjamaa) säilitasid sellise kuju üsna kaua. Maanteede ristlemisel oli tulemuseks juba keerulisem üldplaneering. Suurema hulga ehituskruuntide eraldamisel (seda tegid maamõõtjad mõisnike ülesandel) tuli arvestada kohalikke tingimusi paralleeltänavate ja nendega ristuvate põiktänavate rajamiseks. See muutis asula plaani keerulisemaks.

Omalaadse ilme said alevikud ka ehituslikult. Iseloomulikud olid väikesed ühekorruselised viilkatusega puithooned, nagu neid ehitati sel perioodil ka suuremate linnade agulites. Tavaliselt seisid need küljega või ka otsaga tänava poole, nende taha jäid õueaiamaad mõningate väikeste kõrvalhoonetega. Oma eripära andsid igale alevikule suuremad ühiskondlikud hooned (kirik, kõrts, postijaam jt.) ja mõned jõukamate kaupmeeste ja ettevõtjate majad, mille hulgas leidis ka üksikuid kivi-ehitisi.

Jälgides põllumajanduse arengut 19. sajandi esimesel poolel on näha, kuidas järjest hoogustuv üleminek turumajandusele ja palgatöö kasutamisele, ettevõtlike laiendumine ja ühiskondliku tööjaotuse süvenemine tõstsid päevakorrale vajaduse muuta seniseid maavaldussuhteid ning maakasutuse ja -jaotamise vorme. Kõik see viis talumaade kruntimisele, mis sai talupoegade maaeraomandi loomise aluseks mitte käsu korras, vaid majanduse enese arengust lähtudes. Mõisnikud olid huvitatud rahaliste vahendite saamisest tootmise laiendamiseks oma majapidamistes, talupojad omakorda olid sunnitud kohanema uute oludega ja suurendama talumajapidamisest saadavaid tulusid, et hankida raha krunditud taludelt nõutava suurema rendi tasumiseks ja maade väljaostmiseks. Nii oli kruntimisel tugev tagasimõju põllumajanduse arengule, kuid samal ajal tõi see kaasa ka suuri muutusi nii seniste põhiliste maa-asulate — külade — ilmes ja olemuses kui ka asustuspildis tervikuna.

Kruntimise käigus avanes mõisnikel võimalus kogu mõisaala maakasutuse ümberkorraldamiseks: nad said talupoegadele uute talu- ja väikekohtade rajamisega laiendada oma majandamisel olevaid maid, vahetada halvemaid maatükke paremate vastu, samuti haarata intensiivsesse tootmisse hulgaliselt seni ekstensiivselt kasutatud maid. Endistest sulastest, vabadikest ja popsidest maatöölise kihi kujunemise käigus püsis veel kaua nende töö tasustamine maaga (või vastupidi — tööga tasumine maa kasutamise eest) osalt vana traditsiooni mõjul, osalt käibes olevate rahaliste vahendite vähesuse tõttu. Seepärast loodi kruntimisel hulgaliselt uusi väikekohti, kõigepealt mõisas töötavate põllutöölise jaoks.

Külade arengus tuleb esile tõsta kahte momenti. Otseselt mõjutas

kruntimine külade välisilmel, nende planeeringut. Paljud, eeskätt tihedad ja suuremad külad hajutati osa, mõningail juhtudel peaaegu kõigi talude väljavedamisega uuele kohale, olenevalt taludele eraldatud kruntide asukohast. Seniste tihedate sumb- ja ridakülade asemele kujunesid hõredad tuumik-, ahel- ja hajakülad. Kaudselt mõjutas kruntimine külade olemust. Juba varem hääbuma hakanud külasisestele kogukondlikele suhetele andsid lõpliku hoobi senise maaajotussüsteemi likvideerimine ning talude kui omaette seisvate ja üksteisest sõltumata funktsioneerivate majandamisüksuste loomine. Lisaks sellele astusid taluperemeeste kõrvale väikemaakasutajad ja nii kujunesid vanadest küladest sotsiaalses mõttes erinevad, uut laadi sauna-, vabat- ja popsikülad ning külaosad. Juba varem olid talupoegade ühiskondlik elu ja organisatsioonivormid väljunud küla raamidest valla tasandile, samas ulatuses ja isegi laiemalt hakkasid nüüd arenema majanduslik ühistegevus ja seltsielu. Niisugustes tingimustes sai külale jääda veel ainult territoriaalse administratiivüksuse funktsioon.

Asustuspildi kui terviku arengut iseloomustas ulatuslik ja kiire hajumine. Kuigi hajatalusid ja hõredaid külavorme esines ja tekkis juurde varasematelgi sajanditel, olid siis suuremas osas Eestist esiplaanil ikka tihedamad külad. Kruntimise tulemusel aga kasvas järsult hajusate asulate arv, sest kõrvuti vanade külade hajutamise loodi juurde palju uusi hõredaid külasid ja hajatalusid. Ühiskondliku tööajotuse areng tõi 19. sajandi lõpupoole asustuspilti uue nähtusena mittepõllumajanduslikud maa-asulad — alevikud —, kuhu koondusid talupoegade hulgast võrsunud kaupmehed, käsitöölised ja muud ettevõtjad. Soodustas seda kaudselt ka kruntimine, sest maad võis nüüd rentida või osta ja müüa väikekruntidena muukski otstarbeks kui maaharimiseks.

Vanadest maa-asulatest jäid ainsana enam-vähem endisel kujul püsima mõisad. Tõsi, nende majanduslik tegevus laienes ja uuenes kapitalistliku turumajanduse nõudeid ja võimalusi arvestades, nendes ehitati uusi hooneid, suurenes talupoegade hulgast pärit teenijate ja ametimeeste hulk, kuid seisuslikult erinesid nad ikka vanaviisi muudest maa-asulatest. See lõi nende arenguks hoopis teised tingimused. Alles mõisamaade võõrandamise järel 1919. aasta maaseaduse alusel hakkas endistel mõisamaadel arenema uus talu- ja külaasustus samades vormides nagu talumaadel pärast kruntimist.

DEVELOPING FEATURES OF ESTONIAN COUNTRYSIDE SETTLEMENTS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Gea TROSKA

Great changes took place in the countryside settlements of Estonia in the second half of the 19th century along with the general fast development of economy. These changes were mostly connected with the consolidation of peasants' land where they liquidated the open field system and the common usage of almeid. Although agrarian reform laws (1849, 1856, 1865), giving peasants the right to buy land for perpetuity did not actually require consolidation of farmsteads, it was landlords themselves who were interested in it. In the course of consolidation of land into compact landholdings the whole land usage of estates was re-arranged and farmland was divided into marketable farms which consisted of compact lots mostly containing 2—4 separate parts. In 50—60 years time most of the Estonian villages and farmsteads were con-

solidated, with the exception of only a small part of villages in Saaremaa and South Estonia. In the course of consolidation part of the farmsteads were resettled and removed from the villages depending on the local natural, economic, etc. conditions. In the case of the big villages of Virumaa, East Harjumaa, and North Tartumaa the majority of farmsteads were resettled; this resulted in the forming of sparse settlements instead of the former compact ones. In the course of consolidation, a number of new farmsteads and households were established, quite a great part of those in the formerly extensively used areas. Smallholders were given small lots of land; as a result whole new villages were sometimes formed. This goes mostly for North-East Estonia, less for South Estonia and Saaremaa. As a result there were 62 159 households at the end of the 19th century (at the beginning of the 19th century there were 40 536), a rather large number of them being small (18—49% of the total number of households). In spite of the settlement dispersion the villages remained to be administrative units; they even grew in number—3680 at the end of the 19th century (3111 at the beginning of the century). The majority of villages in Estonia were still small (3—20 families), but in many of them the number of farmsteads and smallholdings kept growing, constituting the average of 18.4 per village (9.1 at the beginning of the century). The process of settlement dispersion beginning already in the first half of the 19th century, became even more intensive in connection with the consolidation of farmlands. The smaller compact and linear villages formed nucleated villages (a number of scattered farmyards around a more compact centre), whereas the bigger villages formed nucleated villages, sparse linear villages or dispersed villages (those where the houses were sited far apart). The majority of newly-formed villages were scattered. The compact and linear villages survived in their old form only in East Saaremaa. During the last quarter of the 19th century a new type of country settlements—little country towns—formed and developed near the bigger traffic routes (incl. railways). In those places, assembling tradesmen and handicraftsmen, small enterprises (mills, dairies, etc.) were established and apothecaries, medical aid centres, hospitals, inns, quest houses were opened. Little country towns became important cultural centres with schools and various societies (societies for firemen, farmers, cultural and temperance societies, etc.). Workers' settlements were built near several big factories (Järvakandi, Kohila, Aseri, Kunda, etc.). Resort settlements with summer houses, boardinghouses, assembly halls, and bathing establishments formed on the coasts of North Estonia.

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКИХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ В ЭСТОНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Геа ТРОСКА

Вместе с общим экономическим подъемом во второй половине XIX в. сильно изменился и облик сельских населенных пунктов на территории Эстонии, да и вся картина расселения в целом. В большей части эти перемены были обусловлены размежеванием крестьянских земель, которое покончило с прежней чересполосицей пашни и лугов, а также с общим пользованием альмендой. И хотя крестьянские законы (1849, 1856, 1865), предоставившие крестьянам право выкупа земли в собственность, не требовали ее размежевания, сами помещики были в

этом заинтересованы. В целях дальнейшего развития мызного хозяйства одновременно переустраивались все (как собственно мызные, так и крестьянские) земли каждой мызы. Крестьянские земли размежевались в основном компактными участками (чаще состоящими из 2—4 наделов), пригодными для продажи под хутора. Примерно в течение 50—60 лет было размежевано на хутора подавляющее большинство эстонских сел. Этот процесс не затронул только небольшую долю сел, расположенных в основном на о-ве Сааремаа и местами в Южной Эстонии.

В ходе размежевания некоторое количество дворов, а в крупных деревнях Виру- и Ярвамаа, на востоке Харьюмаа и на севере Тартумаа большинство из них, переносилось на участки, далеко отстоящие от ядра поселения, в результате чего старые деревни с тесным расположением дворов превращались в рассеянные поселения. К тому же создавалось много новых хуторов и мелких хозяйств, большинство из них на землях, которые ранее возделывались экстенсивно. В Северо-Восточной Эстонии чаще, а в Южной Эстонии реже из выделенных беднякам наделов образовывались целые новые деревни или части старых деревень.

В итоге к концу XIX в. в Эстонии насчитывалось 62 159 хозяйств (в начале столетия — 40 536), из них мелких было от 18 до 49% по разным уездам. Несмотря на разбросанность хуторов, деревни сохранили за собой роль административных единиц. К концу XIX в. их количество даже возросло до 3680 (в начале столетия — 3111). И хотя в Эстонии по-прежнему преобладали маленькие деревни (от 3 до 20 дворов), многие селения разрастались за счет новых хуторов и мелких хозяйств. К концу века их приходилось в среднем по 18,4 на село (в начале века — 9,1).

Если в первой половине XIX в. процесс рассеивания хуторов только обозначился, то в связи с размежеванием земель он значительно ускорился. Менялся при этом и облик деревень. Из небольших селений кучной и рядовой планировки образовывались ядерные деревни с плотно застроенным центром и раскиданными вокруг него поодиночке дворами; из крупных же селений формировались деревни ядерной, цепочечной или разбросанной планировки. Последний тип планировки был характерен и для вновь образующихся деревень. Только в восточной части о-ва Сааремаа кучевые и рядовые деревни сохранили свою прежнюю форму застройки.

В последнюю четверть XIX в. вдоль больших транспортных путей (в том числе и железнодорожных) стал возникать и развиваться новый тип сельского населенного пункта — поселки. Их обживали купцы и ремесленники, здесь строились мелкие предприятия (мельницы, маслозаводы и т. д.), открывались аптеки, медпункты, даже больницы и гостиницы, действовали корчмы. Поселки становились важными культурными центрами, где работали школы, учреждались добровольные общества (*seltsid*) — пожарников, земледельцев, просветительные общества, общества трезвости и т. д. Рядом со многими большими фабриками вырастали рабочие поселки (Ярваканди, Кохила, Азери, Кунда и др.), а на побережье Северной Эстонии появлялись дачные поселки с домами отдыха, пансионатами, курзалами и купальнями.